

polszczyzna, co wbrew pozorom nie jest taką oczywistością w piśmiennictwie naukowym, jak mogłoby się wydawać. W pracy nie zauważyłem żadnych mankamentów, z wyjątkiem kilku spraw natury technicznej. Chodzi mianowicie o teksty syryjskie, które zostały zeskanowane i wklejone. Otóż w takiej formie są one bardzo nieczytelne. Czy nie lepiej byłoby teksty syryjskie wpisać, podobnie jak hebrajskie i greckie? Poza tym, gdzieś gdzie pojawiły się problemy techniczne, np. zamiast czcionki greckiej jest polska (s. 29, przypis 50; ale w bibliografii jest już zapis prawidłowy, s. 656), czy też przeniesienie słowa hebrajskiego do następnej linii, co czyni je ostatnim zamiast pierwszym w całym wyrażeniu (s. 645). Są to jednak niedociągnięcia powstałe w trakcie przygotowywania książki do druku, co przy takiej ilości materiału może się zdarzyć. Generalnie jednak należy podkreślić, że książka została starannie oraz estetycznie wydana, mianowicie w konwencji szaty graficznej przyjętej w serii wydawniczej „Rozprawy i Studia Biblijne”.

Przedstawiona przez Barbarę Strzałkowską monografia – na przykładzie analizy tekstu Prz 1–9 – stanowi niezwykle cenny i bardzo ważny wkład w lepsze poznanie i zrozumienie charakteru nie tylko greckiego tekstu Księgi Przysłów, ale także całej Biblii Greckiej, która stała się „Biblią Kościoła”. Zawarte w niej analizy oraz wnioski wpływające z przeprowadzonych badań mają duże znaczenie do lepszego zrozumienia judaizmu biblijnego, który, otwierając się na język grecki i kulturę hellenistyczną, stał się gruntem, na którym rozwinęło się chrześcijaństwo. Chociaż niniejsza monografia dotyczy bardzo specjalistycznej problematyki biblijnej, to jednak jej treść powinna zainteresować nie tylko biblistów, ale również tych wszystkich, którzy pragną znaleźć pomoc do lepszego i głębszego zrozumienia przesłania Pisma Świętego.

ks. Marek Parchem, Warszawa

Bill T. ARNOLD, Brent A. STRAWN (red.), *The World around the Old Testament. The People and Places of the Ancient Near East*, Baker Academic, Grand Rapids, MI 2016, ss. XXVIII + 531.

Od prawie dwóch stuleci stało się jasne, że należyte zrozumienie i objaśnianie Biblii jest możliwe tylko dzięki wszechstronnemu uwzględnianiu stale powiększającej się wiedzy o starożytnym świecie pozabiblijnym.

Obejmuje ona wiedzę o bliższych i dalszych sąsiadach Izraela, często bądź rzadko wzmiankowanych w Biblii, którzy, pozostając z nim w licznych kontaktach, wywarli trwały wpływ na jego historię, kulturę, religię i ekonomię. W ostatnich dekadach powstało na ten temat wiele dobrych opracowań. Wśród nich wyróżniają się dwa, mające charakter podręczników: *Peoples of Old Testament Times*, które zredagował D. J. W i s e m a n, wydane w 1973 r. przez Oxford University Press, oraz *Peoples of the Old Testament World*, którego redaktorami są Alfred J. H o e r t h, Gerald L. M a t t i n g l y i Edwin M. Y a m a u c h i, a opatrzone przedmową Alana R. M i l l a r d a zostało po raz pierwszy wydane w 1994 i wznowione w 1996 r. przez amerykańskie wydawnictwo Baker Books we współpracy z angielską oficyną The Lutterworth Press. Po dwudziestu latach, które przyniosły mnóstwo nowej wiedzy, wydawnictwo Baker Academic opublikowało nową książkę, zatytułowaną *The World around the Old Testament*, z podtytułem *The People and Places of the Ancient Near East*. Dwaj redaktorzy, obaj mający duży dorobek naukowy, to Bill T. A r n o l d, profesor Starego Testamentu w Asbury Theological Seminary, oraz Brent A. S t r a w n, profesor Starego Testamentu w Candler School of Theology na Emor University. Książkę otwiera dedykacja: „Walter Burkert (1931-2016) *in memoriam*”.

Po *Spisie treści* (s. VII-VIII) i *Wykazie ilustracji* (s. IX-XII) następuje *Przedmowa* (s. XIII-XIV), w której redaktorzy wyrażają wdzięczność wszystkim autorom i współpracownikom. Od redaktorów pochodzi również *Wprowadzenie* (s. XV-XVII), podkreślające, że wiedza na temat genezy i ojczyzny ludzi i narodów jest nie tylko ciekawa, lecz wręcz fundamentalna. Trzynastcie rozdziałów przedstawia świat wokół Izraela i Starego Testamentu. Celem jest nie tyle prezentacja związków ościennych ludów i narodów z Izraelem, ile przede wszystkim ich samych, czyli przegląd dziejów i kultury sąsiadów Izraela ze szczególnym podkreśleniem historii od okresu późnego brązu do końca czasów perskich (1550-332), a także refleksja nad innymi aspektami życia niż polityka, czyli religią, sztuką i literaturą, oraz znaczeniem danego regionu czy narodu dla starożytnego Izraela i Starego Testamentu. Redaktorzy zaznaczają, że książka – w odróżnieniu od innych – nie zawiera rozdziału na temat Kanaanu i Kanaanejczyków, ponieważ nie był to świat „wokół” Izraela, lecz ten, w którym Izrael się wyłonił i zyskał własną tożsamość. Dalej (s. XIX) następuje wyszczególnienie autorów rozdziałów, *Wykaz skrótów* (s. XXI-XXVI) i mapa starożytnego Bliskiego Wschodu (s. XXVII).

Rozdział pierwszy (s. 1-30), którego autorem jest Daniel E. Fleming (New York University), przedstawia Amorytów. Wyjaśnia, kim byli w początkach w III tysiącleciu przed Chr., jaki sens ma termin *Amurru* w archiwach z Mari, kim są biblijni Amoryci oraz czy można mówić o kulturze amoryckiej, przede wszystkim ich religii z eponimicznym bóstwem Amurru, po czym autor zajmuje się ustaleniem relacji między Amorytami, 'Apiru i Aramejczykami, a w końcu spuścizną Amorytów.

Christopher B. Hayes (Fuller Theological Seminary) i Peter Machinist (Harvard University) napisali rozdział poświęcony Asyrii i Asyryjczykom (s. 31-105). Wyszli od przypomnienia „odkrycia Asyrii” i historii badań zapoczątkowanych pod koniec pierwszej połowy XIX w. Przedstawili geografiię, źródła i chronologię, po czym zajęli się długą historią – od okresu staroakadyjskiego i staroasyryjskiego przez średnio/środkowoasyryjski (najważniejszy punktu widzenia badań biblijnych) okres nowoasyryjski. Omówili główne aspekty kultury asyryjskiej, czyli wojskowość, propaganda, masowe deportacje, ekonomia, religia, ideologia królewska oraz sztuka, rzemiosło i architektura. Następuje porównanie ze starożytnym Izraelem i tekstami biblijnymi, ukazujące mechanizmy asyryjskich wpływów, zjawisko prorocstwa i ważne elementy historiografii, zaś ten rozdział zamyka rzut oka na prezentacje Asyrii w tradycji biblijnej.

Rozdział trzeci (s. 107-137), jak należało się spodziewać, został poświęcony Babilonii i Babilończykom. Autor, David S. Vanderhoft (Boston College), rozpoczął od określenia regionu, o który chodzi, po czym przeszedł do syntezy długiej historii Babilonii, poczynając od okresu starobabilońskiego, przez kasydzki i średnio/środkowobabiloński po wczesny okres nowobabiloński. Osobne omówienie dotyczy imperium nowobabilońskiego oraz losów po 586 r. wygnańców deportowanych z Judy i Jerozolimy. Autor nie wspomina ani słowem o możliwości ich spotkania się i przemieszania z potomkami wygnańców z Samarii i królestwa Izraela deportowanych przez Asyryjczyków pod koniec VIII w. przed Chr. do Mezopotamii. Kilka uwag poświęcono upadkowi panowania Babilończyków i relacjom między Izraelem a Babilończykami.

Mark S. Smith (Princeton Theological Seminary) napisał rozdział na temat Ugarit i Ugaryjczyków (s. 139-167). Przedstawiwszy region, o który chodzi (Tell ras Szamra), podaje zarys geografii i historii Ugarit, omawia lokalizację miasta w okresie późnego brązu i jego historię polityczną, a następnie kulturę i religię oraz najważniejsze ugaryckie paralele tekstów biblijnych.

Rozdział piąty (s. 169-196), który napisał Joel M. L e M o n (Emory University), porusza temat Egiptu i Egipcjan. Jego trzon stanowi prezentacja politycznej historii Egiptu z punktu widzenia kontaktów z Lewantem w okresie od ok. 1550 do 332 r. przed Chr., podzielona na cztery główne fazy: wczesne Nowe Królestwo, czyli dynastia XVIII, okres Ramzesydów, czyli dynastie XIX i XX, trzeci okres pośredni, czyli dynastie XXI-XXV, oraz późny okres, czyli dynastie XXVI-XXXI. Druga, znacznie krótsza część omawia relacje Egiptu i Izraela.

Hetytom i Hurrytom został poświęcony rozdział szósty (s. 197-228), którego autorem jest Billie Jean C o l l i n s (Emory University). Chodzi o mieszanie ludów Hatti, Hurrytów i ludności indoeuropejskiej, w tym Hetytów, która pojawiła się na scenie historii w XVII w. przed Chr. Otrzymujemy panoramę wiedzy na temat hetyckiego Starego Królestwa, wczesnego imperium i wydarzeń, jakie miały miejsce w XIII w. przed Chr., hetyckiej kultury i społeczeństwa, a także „żelaznego wieku” królestwa Hetytów i znaczenia hetytologii dla badań biblijnych.

Aram i Aramejczycy stanowią przedmiot rozdziału siódmego (s. 229-265), którego autorem jest L. L a w s o n Y o u n g e r Jr. (Trinity Evangelical Divinity School). Po przedstawieniu samych początków (nomadyzm, wczesne początki geograficzno-topograficzne), następuje prezentacja narodzin aramejskich jednostek państwowych w Syrii północnej, Asyrii oraz środkowym i południowym Lewancie. Kolejne rozważania dotyczą wyłonienia się niezależnego państwa aramejskiego, co miało miejsce w warunkach osłabienia Asyrii, do którego doszło w XI i X w. przed Chr., konfliktów z Asyrią i umocnienia się Damaszku, po którym nastąpił „aramejski renesans”, a potem utrata wolności na skutek silnego konfliktu z Asyrią. Szczególnie ciekawe jest przypomnienie obecności Aramejczyków w okresie żelaza w południowej Mezopotamii, co nasuwa skojarzenia z – niestety, nieobecną w całej książce – rzeczywistością mezopotamskiej diaspory Izraelitów. Druga część rozdziału omawia cywilizację aramejską, a więc kulturę i społeczeństwo oraz religię i literaturę.

Christopher A. R o l l s t o n (George Washington University) napisał rozdział na temat Fenicji i Fenicjan (s. 267-308). Zapoznajemy się ze świadectwami autorów klasycznych – greckich i rzymskich – oraz z zabytkami języka fenickiego, zarówno lokalnymi jak i odnalezionymi w innych rejonach świata, które mają związek z „wynalezieniem” alfabetu oraz pozwalają poznać bogactwo fenickiej kultury, która rzutowała na sąsiednie ludy i narody, zatem również na Izrael i jego religię.

Rozdział dziewiąty przedstawia ludy, które zamieszkiwały Transjordanię, czyli Amonitów, Moabitów i Edomitów (s. 309-352). Joel S. B u r n e t t (Baylor University) omawia najstarszą historię Transjordanii i tamtejsze królestwa istniejące od okresu żelaza po okres babiloński, perski i hellenistyczny, a także zachowane teksty jako świadectwa lokalnych języków i pisma oraz artefakty.

Carl S. E h r l i c h (York University) jest autorem rozdziału dziesiątego (s. 353-377) na temat Filistii i Filistynów. Omawia liczne biblijne wzmianki o przybyszach do Kanaanu, po czym wylicza świadectwa pochodzące ze starożytnego Bliskiego Wschodu dotyczące Filistynów i omawia rezultaty prac archeologicznych.

Rozdział jedenasty (s. 379-415), który napisał Pierre B r i a n t (Collège de France), bilansuje wiedzę o Persji i Persach. Podobnie jak to było w rozdziale drugim, wychodzi od historii badań, które stanowią zapalne pole współczesnej nauki. Dalej skupia uwagę na centrum imperium, omawiając instytucję króla, pałace i rezydencje, a także na różnorodnych aspektach administracji rozległego imperium oraz jego religii, polityki i kultury. Jeden z podtytułów, bardzo wymowny, brzmi: *Pomiędzy Jerozolimą, Elefantyną i Xanthos*, po czym omawia się relacje między Persami i pozostałymi ludami oraz perskie wyobrażenia w różnych miejscach imperium. Rozdział zamykają informacje o schyłku i upadku imperium perskiego.

Przedostatni rozdział (s. 417-465), który napisał David F. G r a f (University of Miami), przedstawia Arabię i Arabów. Ta nazwa pojawia się po raz pierwszy w 853 r. przed Chr., po czym, jak i Arabowie, przechodziła zmienne koleje. Otrzymujemy zwięzły przegląd starożytnej historii i kultury arabskiej od późnego brązu do schyłku okresu perskiego, skoncentrowany na kilku regionach: Dilmun, Arabia północno-wschodnia i północnozachodnia, Dumah, Taymā', Dedan i Arabia południowa. Rozdział bilansują uwagi odnośnie do różnorodnych więzi Arabii ze starożytnym Izraelem.

Walter B u r k e r t, któremu dedykowana jest ta książka, napisawszy rozdział dotyczący Grecji i Greków (s. 467-500), nie doczekał jej wydania. Emerytowany profesor Uniwersytetu w Zurychu, uznawany za największy autorytet w dziedzinie historii religii starożytnej Grecji, zmarł 11 marca 2015 r. Jego rozważania otwierają informacje na temat *koinē* w okresie późnego brązu, ukazanie napięcia między katastrofą a kontynuacją pod koniec II tysiąclecia przed Chr., przeobrażenia we wczesnym okresie żelaza (handel morski, pismo i presja Asyrii), proces kolonizacji i orientalizacji, przedświt

piśmiennictwa („Homer”) oraz historia po upadku Asyrii i w okresie „wojen perskich”. Apogeum Grecji i Greków, które przypadło na ostatnie stulecia ery przedchrześcijańskiej, obejmuje wojny i ich następstwa oraz podboje Aleksandra Wielkiego i królestwa Diadochów. Rozdział wieńczy prezentacja hellenizmu oraz konfliktu z religią i kulturą Izraela.

Na końcu książki umieszczono *Indeks autorów* (s. 501-510), *Indeks referencji do Biblii i innych starożytnych źródeł* (s. 511-518) oraz *Indeks przedmiotowy* (s. 519-531).

Trudno powiedzieć, dlaczego monografia nie zawiera osobnego rozdziału na temat Sumeru i Sumerów. Aczkolwiek Sumerowie wyprzedzili czasowo zaistnienie Izraela, to przecież ich kultura, przekazywana rozmaitymi kanałami, miała znaczący i trwały wpływ na wszystkie starożytne kultury i religie semickie, co uznali i respektowali autorzy wspomnianej wyżej książki *Peoples of the Old Testament World*. Z drugiej strony daje też myślenia fakt, że w obu opracowaniach nie znalazło się miejsce dla prezentacji Rzymu i Rzymian. Przecież starożytni Izraelici, nawet jeżeli Biblia o tym wyraźnie nie wspomina, stykali się z Rzymianami na długo przed 63 r. przed Chr., gdy wojska Pompejusza wkroczyły do Jerozolimy. Ponadto okres rzymski zamyka czas Starego Testamentu i zapisu ksiąg świętych oraz istnienia biblijnego Izraela. Nie potrafię również zrozumieć, dlaczego w rozdziałach na temat Asyryjczyków i Babilończyków nie pojawiają się żadne dociekania odnośnie do dalszych losów Izraelitów i Judejczyków deportowanych do Mezopotamii. Wygląda na to, że, interesując się historią i kulturą sąsiadów starożytnego Izraela, autorzy postrzegają ją wyłącznie z perspektywy informacji, a właściwie braku informacji, dominującej w Starym Testamencie. Natomiast wartość książki bardzo podnoszą cenne sugestie bibliograficzne zamieszczone po każdym rozdziale. Zostały starannie wybrane pod kątem poszerzenia i uzupełnienia wiedzy pozyskanej z lektury trzynastu kolejnych przyczynków.

Teksty zamieszczone w książce mają zróżnicowaną wartość naukową i popularyzatorską, co jest zrozumiałe, wyszły bowiem spod pióra wielu autorów rekrutujących się z różnych środowisk. Bilansują spojrzenie charakterystyczne dla poszczególnych ośrodków akademickich, głównie amerykańskich. Redaktorzy dobrali kompetentnych i rzetelnych autorów, których przyczynki porządkują i systematyzują wiedzę o sąsiadach starożytnego Izraela. Wielką pomoc stanowią liczne ilustracje, które nie tylko obrazują naukową refleksję, lecz ją w istotny sposób dopowiadają. Jest to więc książka ważna i jako podręcznik powinna być wykorzystywana wszędzie

tam, gdzie niezbędna jest znajomość Biblii, a także szerokiego kontekstu geograficznego i historycznego oraz kulturowego, religijnego i społecznego, w którym Biblia powstała.

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa

Beata ZBARACHEWICZ, *Studium Pisma Świętego w Akademii Teologii Katolickiej (1954-1999)*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2017, ss. 626.

Książka, wydana staraniem Wydawnictwa Naukowego UKSW, stanowi starannie opracowaną wersję rozprawy doktorskiej napisanej pod moim kierownictwem i przedłożonej w 2009 r. na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zachęcając do podjęcia tego tematu, miałem na względzie konieczność udokumentowania znaczącego dorobku biblistów, którzy w latach 1954-1999, a więc przez prawie pół wieku, tworzyli prężne środowisko naukowe Akademii Teologii Katolickiej. Gdy 30 września 1999 r. przestała istnieć i na jej bazie utworzono Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, ten postulat stał się jeszcze bardziej zasadny. Kolejne pokolenia biblistów nie mogą nie znać i nie cenić osiągnięć dydaktycznych i naukowych swoich poprzedników. Po trzyletnich (1999-2002) doświadczeniach sumiennej i owocnej współpracy z Beatą Z b a r a c h e w i c z, która pracowała na stanowisku kierownika biura prorektora do spraw nauczania i studenckich, nie widziałem lepszej osoby do sprostania tak trudnemu i wymagającemu zadaniu. Muszę powiedzieć, że rezultaty jej żmudnej pracy przerosły najśmielsze oczekiwania. Nikt nie potrafiłby zrobić tego lepiej, tym bardziej że był to „ostatni dzwonek” na przeprowadzenie drobiazgowych badań i kwerend, bo wkrótce niemało kluczowych materiałów stało się niedostępnych albo uległo zniszczeniu. Tylko dlatego, że na tamtym etapie autorka miała do nich dostęp, ocaliła i uporządkowała informacje, które pozwalają na pełny obraz początków, stanu i bilansu biblistyki uprawianej na warszawskiej ATK. Jest to pierwsze tak kompleksowe opracowanie, którego wartości i znaczenia nie sposób przecenić. Aktualnie dr Beata Zbarachewicz pełni funkcję kierownika dziekanatu Wydziału Prawa i Administracji UKSW i współpracuje z Katedrą Prawa Informatycznego na tymże wydziale,

We *Wprowadzeniu* (s. 11-20) autorka wyjaśnia, że rozprawa ma charakter statystyczny. Analizuje dane pochodzące ze źródeł wtórnych, czyli